

Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. Нова буржуазія: наслідки соціальної трансформації та умови виживання в роки непу. В статті досліджено наслідки соціальної трансформації радянського постреволюційного суспільства на процес становлення нової буржуазії. Доведено, що розрив зв'язків між дореволюційним та непманським поколіннями підприємців призвів до фатальних наслідків функціонування приватного капіталу. Внаслідок перетворення державою непманів на громадян другого сорту, підприємці у повсякденному житті часто опинялися на межі виживання як господарюючі суб'єкти.

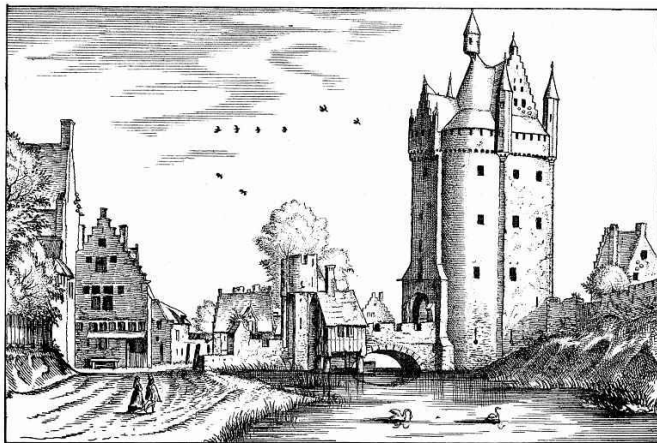
Ключові слова: непмани, приватні підприємці, виживання, соціальна трансформація.

Волосник Ю. П. Новая буржуазия: последствия социальной трансформации и условия выживания в годы нэпа. В статье исследуются последствия социальной трансформации советского постреволюционного общества на процесс становления новой буржуазии. Доказано, что разрыв связей между дореволюционным и нэповским поколениями предпринимателей имел фатальные последствия для функционирования частного капитала. Вследствие превращения государством нэпманов в граждан второго сорта, предприниматели в повседневной жизни часто оказывались на грани выживания как хозяйствующие субъекты.

Ключевые слова: нэпманы, частные предприниматели, выживание, социальная трансформация.

Volosnik Yuriy. New bourgeoisie: consequences of social transformation and conditions of survival in the NEP years. This article is devoted to the research on consequences of the social transformation in soviet post revolutionary society. It demonstrates that the gap between old and new generation of enterprisers has effected fatally negative on institute of private ownership. As a result, soviet government turned nepmans into the second quality citizens, they were often struggling for survival as an economic management subjects in their everyday life.

Key words: nepmans, private entrepreneurs, survival, social transformation.



Сучасне відродження вітчизняного приватного підприємництва робить актуальною потребу наукового вивчення та критичного переосмислення історії підприємництва в роки непу, коли відбувалась трансформація радянського суспільства та функціонував інститут підприємництва. Але не дивлячись на те, що дана проблематика вже отримала певне відображення в історіографії [2; 9; 15; 16], окремі її аспекти, зокрема повсякденне життя непманів-підприємців, практично ще не потрапляло у поле зору дослідників непу. Без дослідження цього значного пласту мікроісторії, неможливе систематизоване об'єктивне уявлення про період непу, оскільки саме у повсякденному житті відбувалась буденна, рутинна підприємницька практика, становлення та виживання підприємців як господарюючих суб'єктів, їхня адаптація та самореалізація. Сказане обумовлює актуальність поставленої проблематики.

Мета статті – спроба проаналізувати наслідки соціальної трансформації та умови повсякденного життя нової буржуазії в роки непу.

Хронологічні рамки статті 1921–1929 рр., тобто період непу.

Джерельну базу роботи складають, як опубліковані джерела (законодавчі акти, статистичні матеріали, періодичні видання) так і архівні документи. На жаль, величезна кількість останніх безповоротно втрачена.

Після переходу до непу і прийняття весною-осінню 1921 р. рішень РНК РСФСР урядом УСРР була видана ціла низка декретів і постанов “Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільгосппродуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів”, “Про державні підряди і поставки” і т.д., відбулося узаконення приватного ринку і підприємницької діяльності [3, №7, ст. 193, №14, ст. 389, №15, ст. 425].

Легалізація приватнопідприємницької ініціативи суттєво прискорила процес становлення нової радянської або непманської буржуазії. Але це ще зовсім не означало свободу розвитку підприємництва. Як свідчать джерела, ще довгий час державні органи дуже суворо карали всі спроби підприємців ухилитися від державного контролю та за найменші порушення правил здійснення комерційної діяльності. Так, рішенням полтавського губ ревтрибуналу від 29 травня 1921 р. до розстрілу був засуджений підприємець Базилевич за приховування від державного обліку шкіряних товарів та іншого майна [18, ф. 24, оп. 2, од. зб. 855, арк. 1]. Через півроку потому, 16 грудня 1921 р. Донецький губревтрибунал за приховування від державного обліку шкіряного краму та спекуляцію ним засудив до розстрілу іншого комерсанта – Й. Б. Брауде [18, ф. 24, оп. 2, од. зб. 759, арк. 1].

Облави, конфіскації краму, арешти приватних крамарів та ув'язнення останніх до концтабору у цей час були повсякденною практикою. У Харкові, за повідомленням газети “Комуніст”, за порушення правил і наказів губвиконкому і міліції про торгівлю група торговців з 22 осіб була заарештована та відправлена до концтабору на примусові роботи

терміном від двох тижнів до двох місяців. А одну крамарку – Брук Мінуху, що вперто чинила опір міліціонерам при обшуку, як “злісну спекулянтку” ув'язнили навіть на 6 місяців до концтабору. При цьому всі вилучені товари у крамарів було конфісковано [4].

Серед представників нової буржуазії умовно можна виділити три групи осіб. До першої слід віднести колишніх (старих) підприємців, що продовжили функціонувати і в умовах непу. До другої – осіб, які після переходу до непу з доброї волі вирішили скористатися новими економічними можливостями, що їх відкривав неп і стати підприємцями. Нарешті, третю групу підприємців становили особи, що під тиском надзвичайно несприятливих життєвих обставин були змушені зайнятися підприємництвом, щоб заробити на прожиток – безробітні, скорочені службовці, звільнені червоноармійці. За типом особистості підприємці здебільшого належали до прагматичного складу людей, що прагнули адаптуватися до нестабільних обставин непу, нерідко використовуючи для цього будь-які засоби, в тому числі незаконні [10, с. 88].

Слід зазначити, що зміна соціокультурних умов, що відбулась в країні після 1917 року вкрай негативно позначилась на розвитку вітчизняного підприємництва. По-перше, внаслідок ліквідації в роки воєнно-комуністичного експерименту старої буржуазії зник той освічений, культурний і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, що в дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій професіоналізму та етичних норм. Внаслідок цього, розпався зв'язок часів між дореволюційним і “непівським” поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, в нових порівняно з дореволюційними часами соціокультурних, політичних та економічних умовах “совдепії” фактично виникла нова генерація підприємців (і в цьому плані термін “нова буржуазія” досить вдало відображає якісну її відмінність від дореволюційної старої), яка в масі своїй була соціально аномічною, не “обтяженою” традиційними нормами професійної етики, і взагалі, соціальними цінностями та нормами поведінки. Це було результатом, як спроби знищення самого інституту підприємництва з його носіями в роки воєнного комунізму, так і наслідком загальної архаїзації та навіть певної біологізації поведінки цілих страт штучно створеного радянського суспільства в умовах безпрецедентно жорсткої громадянської війни та при переході до мирного життя.

Внаслідок цього нове соціальне утворення – верства непманів, виявилася значною мірою маргіналізованим (насамперед в соціокультурному відношенні), в масі своїй атомізованим, зі слабкими внутрішніми соціальними зв'язками, явно недостатньо підготовленим до виконання своєї соціальної ролі та функцій, зумовлених статусом підприємця.

Характеризуючи повсякденну морально-психологічну атмосферу “всезагальної аномії”, що в часи непу “огорнула” Україну, відомий

український прозаїк І. Ю. Сенченко, що був сучасником непу, зазначав: “Спекуляція і голос наживи підвели чоло. Нова психологія народилася “Піймали? Прокрався? Дурень, бо погано кінчики заховав,” – і ні слова осуду. Кожен на його місці зробив би так. Закон такий: кожен краде, росте на спекуляції, крадіжці і байдуже закурює цигарку, почувши про чийсь провал. Це якась пристрасть до наживи, грошей, до власності, до всього того, що дає матеріальний добробут” [12, с. 587].

У кінцевому рахунку такий стан речей був наслідком негативної і цілеспрямованої селекції складу суспільства, що відбувалась на класово-ідеологічній основі за роки воєнного комунізму і не припинялася (хоча йшла з меншою інтенсивністю) в роки непу. Цей негативний “соціальний відбір” призвів до того, що в нових умовах старі етичні норми девальгувались передусім серед самих непманів. Повсякденним і характерним явищем стало практично повне зникнення позитивної соціальної компліментарності в соціально-атомізованому середовищі новоявлених підприємців. Значного поширення отримали такі явища як зловживання довір’ям, невиконання взятих на себе за контрактом зобов’язань, різного роду шахрайства та комбінації (згадаймо О. Бендера – знаменитого героя І. Ільфа та Є. Петрова, який знав більше 400 законних способів “відйому грошей”), фальсифікації, обман, більш ніж індивідуальне ставлення нових підприємців до власної ділової репутації (що було наслідком втрати ними ідентичності в умовах радянської дійсності). Нарешті, депрофесіоналізація підприємницької діяльності і т.д. Як зазначав у цьому зв’язку один із дописувачів “Фінансової газети” (1924 р.): “... как свидетельствуют многочисленные показания участников торгового оборота, наиболее добросовестные и корректные элементы из частных торговцев имеют всего менее шансов преуспеть” [17].

Навіть ті сучасники непу, що взагалі співчутливо ставились до новоявлених підприємців часто дуже неохотно відзивались про непманів та методи їх діяльності. Так, відомий соціолог П. Сорокін (1922 р.) охарактеризував новонароджену буржуазію, як “поки що спекулятивну, шакаловидну, хижу, непродуктивну”, але “архііндивідуалістичну, повнокровну і нічого спільного не маючи зі старою “імпотентною” буржуазією” [13, с. 197]. Інший публіцист, близький до ідеології змінюючих І. Лежньов відзначав як “найбільш відштовхуючу рису” нової буржуазії її “ненаситне хижацтво, спекуляцію, жадібність, шалений інстинкт накопичення” [7, с. 12]. В той же час, вже в роки непу неупереджені дослідники дійшли висновку, що непмани були породженням того “потворного режиму безправ’я, адміністративного свавілля і класової юстиції”, що зберігся в повній недоторканості в умовах непу [6, с. 99].

Згідно чинного радянського законодавства, представники нової буржуазії були позбавлені політичних прав, не могли поступати на

військову та державну службу, бути членом профспілок тощо. Позбавлення виборчих прав автоматично перетворювало підприємця на людину другого сорту, свого роду “ізгоя”, що безперервно в той чи інший спосіб піддавався соціальній дискримінації. За таких нестабільних умов повсякденне життя переважної більшості непманів здебільшого перетворювалось на процес виживання, як господарюючих суб’єктів. “Произвол и бесправие парализует... предприимчивость частного предпринимателя. Сегодня частному промышленнику сдают в аренду предприятие и разрешают торговля, а завтра ввиду нового зигзага политики его разоряют и ссылают к Полярному кругу. Сегодня разрешают частные общества взаимного кредита, а завтра придравшись к ничтожному нарушению формальных норм, их закрывают”, – зазначав у середині 1920-х років економіст-емігрант О. Югов [21, с. 301].

За короткий час психології приватного власника було задано непоправного удару, що чудово усвідомлювали не тільки підприємці, але й інші сучасники непу: “... Чим відрізняється “непман” від старого купця, це те що він прикажчик. Старий купець був господарем, не тільки тому що в нього була власність, а тому що “принцип власності” як такий стояв непохитно. Тепер цей принци похитнувся. Ніяка часткова його реставрація не поверне йому незайманості. І тому кожний новий купець у нас стає тільки прикажчиком, а не господарем. Нехай у його розпорядженні будуть лавки, товари, мішки грошей, тільки одне вилучене з його майна – догмат власності. А раз цього догмату немає, безповоротна і психологія господаря,” – зазначала у 1923 р. відома у майбутньому письменниця М. Шагінян [20, с. 17-18]. Однак, не лише це стримувало підприємницьку активність. Іншою проблемою були гарантії особистої недоторканості непманів. “Чи понесе буржуазія тепер гроші в банк? – спитали ми одного буржуа в день виходу декрету про недоторканість вкладів. Він нам відповів: “Недоторканність вкладів? А де недоторканність вкладників? Ніхто не понесе” [19, с. 27]. Як бачимо, відсутність правових гарантій особистості підприємця та приватної власності була надзвичайно болісною проблемою для підприємців 1920-х років.

Упродовж усього непу непмани відчували на собі жорсткий морально-психологічний пресинг, були постійним і “бажаним” об’єктом численних карикатур, афіш, плакатів, “незмінними героями” злісних епіграм, сатиричних фейлетонів, віршів, романів тощо. “Влада зробила все щоб окарікатурировала підприємців в очах народу”, зазначає один із сучасних дослідників непу [1, с. 267]. Різного роду “пролетарські поети” намагалися спотворити образ непманів, посягти соціальну ворожнечу та розпалити класову ненависть до підприємців. Ось один з “віршів” таких “поетів”:

“О трепещите, нэповские гады,

За стёклами сияющих витрин.

Настанет время – поведём на плаху,

Мы вас последний нанося удар...”

“Вам не жиреть в веселье беззаботном,

Отделавшись подачкой грошевой...” [11]

Відомий в Україні поет В. Сосюра теж своєрідно відгукнувся на появу нової буржуазії:

“Я не знаю, хто кого морочить,

Але я б нагана знову взяв

І стріляв би в кожні жирні очі,

В кожну шляпку і мантию стріляв...” [14, с. 151].

А широко відомий поет В. Маяковський постійно закликав широкі пролетарські маси до посилення “класової пильності” та пошуку прихованого класового ворога – “нового буржуа”, що “перекрашував своє обличчя” [8, с. 48].

Газети часів непу буквально “дихали” класовою злобою і рябіли заклично-агресивними заголовками: “Викурити клопа з щілини”, “Вигнати приватника з торгового заплілля”, “Пиявки, що їдять хліб з маслом”, “Гадюка міняє свою шкіру”, “В атаку на торгаша і спекулянта”. Газета “Комсомолец України” закликала читачів: “Розвінчати приватника, виявити його вчинки, вивести його на чисту воду – це не тільки діло, але й прямий обов’язок кожного чесного громадянина. Викрити щілину, виявити клопа, що ховається – нашого класового ворога – це обов’язок кожного” [5]. Однак, попри всі намагання влади в свідомості різних верств радянського суспільства до кінця непу так і не сформувався однозначно домінуючий негативний образ непмана [9, с. 78].

Така, м’яко кажучи, “нездорова” атмосфера, а фактично морально-психологічний терор, що доповнювався занадто жорстким економічним та адміністративним жорстким повсякденним тиском радянської держави, породжували у підприємців песимістичні очікування та настрої. Обстеження приватних комерційних підприємств в різних районах УСРР (1926 р.) показало, що більшість опитаних статистиками непманів вже в цей час однозначно песимістично оцінювали перспективи власного існування як господарюючих суб’єктів, а деякі, навіть, висловлювали думку, що при соціалізмі приватний капітал повинен зійти зі сцени [18, ф. 337, оп.1, од. зб. 4401, арк. 139-141].

Відсутність реальних, а не декларованих правових гарантій безпеки особистості підприємця, недоторканності інституту приватної власності, нецивілізовані умови функціонування, відсутність психології власника (“хазяїна”), підірвали у підприємців стимул до стабільної продуктивної діяльності, породжували крайні прояви соціального егоїзму, стимулювали появу нецивілізованих форм підприємницької ініціативи, “тяжіння” до тіньового підприємництва, посилювали меркантильні, а то й відверто здирницькі мотиви підприємницької поведінки та вияву хижацьких, паразитарних рис нової буржуазії.

В умовах невизначеності, відчуваючи тимчасовість свого існування і невпевненість у завтрашньому дні, представники нової буржуазії часто-густо прагнули використати свої економічно не мотивовані прибутки на швидке задоволення власних гедоністичних потреб або просто марнотратили зароблений капітал, повсякденно побоюючись, щоб держава у той чи інший спосіб не відібрала їхніх статків. На це вже в роки непу звертали увагу зарубіжні спостерігачі-економісти [6, с. 99].

Отже, в роки непу в країні відбувався процес відродження інституту приватного підприємництва та становлення нової буржуазії. На його розвиток надто негативний вплив мали ті зміни соціокультурних умов, що сталися в радянській державі за роки революції та воєнного комунізму. Внаслідок зникнення старої буржуазії, що була носієм підприємницьких традицій та етичних норм, розпався зв’язок між старим дореволюційним і новим непиським поколіннями підприємців. Постреволюційна трансформація суспільства та повсякденний надто жорсткий економічний та адміністративний тиск держави на підприємців обернулися суцільним руйнуванням підприємницьких норм і традицій, депрофесіоналізацією та соціальною аномією підприємців, деструктивною зміною мотивації їхньої поведінки, проявами відвертого соціального егоїзму.

Перетворивши непманів на людей “другого сорту” позбавленням політичних прав та відсутністю реальних гарантій захисту приватної власності, радянська держава поставила підприємців у заздалегідь принизливе становище громадян, які на повсякденному рівні систематично стикалися з проявами соціальної дискримінації та штучно створеними несприятливими життєвими обставинами. Це нерідко ставило підприємців на межу виживання як господарюючих суб’єктів.

Примітки

1. *Булдаков В. П.* Культурные парадоксы постреволюционного времени / В. П. Булдаков // Россия эпохская. – М., 2002.
2. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х., 2002.
3. *Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України.* – Х., 1921.
4. *Коммунист.* – 1921. – 5 июля.
5. *Комсомолец України.* – 1928. – 29 лютого.
6. *Кон И.* Опыт советской национализации / И. Кон // НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.
7. *Лежнев И.* Катюшка разматывается / И. Лежнев // Россия. – 1923. – №6.
8. *Маяковский В. В.* Лицо классового врага / В. В. Маяковский // Полное собрание сочинений. – М., 1958. – Т. 9.

9. Орлов И. Б. "Ряженные капиталисты" на нэповском празднике жизни / И. Б. Орлов, С. А. Пахомов. – М., 2007.
10. Очерки истории бизнеса. – СПб., 2001.
11. Сазонов М. Безработный / М. Сазонов // В часы досуга: Еженедельное литературно-художественное и сатирическое приложение к газете "Пролетарий". – 1922. – № 11.
12. Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади / І. Сенченко – К., 1990.
13. Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 4.
14. Сосюра В. Твори / В. Сосюра. – К., 1986. – Т. 1.
15. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О. О. Сушко. – К., 2003.
16. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925) / И. Я. Трифонов. – Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969.
17. Финансовая газета. – 1924. – 9 дек.
18. Центральний державний архів вищих органів влади України.
19. Членов С. Экономическая политика и революционная законность / С. Членов // Народное хозяйство. – 1921. – № 8–9.
20. Шагинян М. В стране коньяка и хлопка / М. Шагинян // Россия. – 1923. – № 6.
21. Югов А. Народное хозяйство советской России и его проблемы / А. Югов // НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.

УДК 355.402(470+571:5-9)"18"

Форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в XIX ст.

Гоков О. О.

Гокова О. О. **Форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в XIX ст.** В статті зроблено аналіз особливостей військової розвідки Росії на мусульманському Сході. Визначено основні форми її здійснення. Показано, що вони різнилися, перш за все, в залежності від методів збирання інформації, кінцевої мети та статусу розвідників.

Ключові слова: військова розвідка, мусульманський Схід, офіцери Генерального штабу.

© Гоков О. О.

Гокова О. А. **Формы осуществления военной разведки Российской империи на мусульманском Востоке в XIX в.** В статье сделан анализ особенностей военной разведки России на мусульманском Востоке. Определены основные формы её осуществления. Показано, что они отличались, прежде всего, в зависимости от методов получения информации, конечных целей и статуса разведчиков.

Ключевые слова: военная разведка, мусульманский Восток, офицеры Генерального штаба.

Gokov O. A. **Forms realizations of military secret service of the Russian empire on moslem East in XIX century.** In the article is done analysis of features of military secret service of Russia in the countries of moslem East. The basic forms of its realization are certain. It is rotined that they differed, foremost, depending on the methods of receipt of information, ultimate goals and status of secret service agents.

Key words: military secret service, moslem East, officers of the General staff.

XIX ст. – час активної експансії Російської імперії на мусульманський Схід. Під останнім в даному випадку розуміються середньоазійські держави, Афганістан, Персія, Османська імперія, тобто держави і території, що знаходилися біля кордонів імперії, мали стратегічну важливість і були умовно об'єднані єдиною культурною традицією, що формувалася в рамках ісламу. Просування Росії на схід не могло здійснюватися без певної підготовки. Однією з її форм була розвідка – економічна, політична, військово-стратегічна та ін. Проблема, що винесена у заголовок нашої роботи, представляється актуальною у світлі переосмислення імперського минулого, що відбувається в країнах колишніх Російської імперії та СРСР. Мета даної роботи – дослідити форми військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході. Хронологічні рамки взяті нами дещо умовно і охоплюють XIX ст., коли спостерігається повний цикл експансії: від перших сутічок та розвідок, через пряме захоплення чи економічне поневолення до економічної і політичної інтеграції мусульманських територій до імперського простору. На фоні вказаних процесів ми можемо розглянути особливості військової розвідки імперії в історичній динаміці та в усьому їх різноматті.

Дана тема залишається практично неопрацьованою в історіографії. Значна кількість іноземних (перш за все – англomовних) досліджень присвячена боротьбі Великої Британії та Російської імперії на Сході, однак їх автори, в основному, оперують фактологічним матеріалом, який не піддають достатньому теоретичному узагальненню, не виокремлюючи ні форм здійснення розвідки, ні методів, ні особливостей діяльності розвідників [9; 43]. Що стосується російськомовної та вітчизняної історіографії, то майже до кінця 1980-х рр.